

УДК 811.161.2'373.21

ЮЛІЯ БРАЙЛКО

(Полтава)

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТОПОНОМАСТИКИ

У статті проаналізовано генезу української літературної топономастики, що охоплює другу половину XIX – початок XX століття і пов'язаний з іменами таких учених, як Ф. Буслаєв, М. Костомаров, І. Ягич, М. Сумцов, З. Кузеля, В. Барвінський, В. Щепот'єв. У центрі їхньої уваги перебували передусім географічні назви *Дунай* і *Україна*, більшість досліджень здійснено на матеріалі усної поетичної творчості.

Ключові слова: літературна топономастика, літературна ономастика, топонім, власна назва, генеза.

Топоніми є одним з найвпливовіших у поетичному тексті розрядів власних назв. За спостереженням Ю. Карпенка, кількісно їм відведено здебільшого друге місце після антропонімів (Карпенко, 2000), «<...> в будь-яких творах завжди неповторним виявляється і сам склад географічних назв, і їхнє співвідношення з реальною картою описуваного простору, і стилістичні функції <...>», – зазначає Т. Можарова (Можарова, 2008). Саме зі спостережень над такими одиницями в художньому тексті почався розвиток української літературної ономастики, перші спроби досліджень у цій царині мовознавства здійснені у другій половині XIX століття. **Метою** нашої статті є вивчення генези української літературної топономастики.

Увага вчених була передусім спрямована на гідроніми в усній народній творчості, до якої тоді відносили і «Слово о полку Ігоревім». Зокрема, Ф. Буслаєв у розділі «Объ эпическихъ выраженіяхъ украинской поэзіи» відомої праці «Историческіе очерки русской народной словесности и искусства» (1861) побіжно здійснює порівняльний аналіз топонімів *Дніпро/Славути* й *Дунай* у народних піснях та пам'ятці давньоукраїнської літератури. Дослідник указує на те, що назва *Дунай* у «Слові о полку Ігоревім» «упоминається неоднократно», «не въ своемъ собственномъ значеніи извѣстной рѣки, на которой жили нѣкогда Славяне, а въ нарицательномъ смыслѣ, въ значеніи рѣки вообще» (Буслаєв, 1861), а в українських піснях вона має значення моря. Також, за його спостереженнями, *Дунай* у «Слові» та фольклорі асоціативно пов'язаний із символічним образом зозулі, підтвердженням чого є «одно изъ самыхъ поэтическихъ мѣстъ въ словѣ о П. И.», – плач Ярославни («полечу, говоритъ, кукушкою по Дунаю»), та рядки з народної пісні («ой легѣла кукушечка черезъ полѣ, да и роняла рябое перушко въ тихій Дунай») (Буслаєв, 1861).

Побіжно до аналізу назви *Дунай* в українській поезії звертався М. Костомаров у статті «Преданія первоначальной русской лѣтописи въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказаніяхъ и обычаяхъ», уперше опублікованій у журналі «Вѣстникъ Европы» 1873 року: «<...> имя Дуная извѣстно Руси какъ нарицательное имя большой рѣки; это имя раздается в хоро-водныхъ пѣсняхъ, носящихъ несомнѣнные признаки глубокой старины <...>» (Костомаров, 1905). На думку вченого, згадування Дунаю в піснях має історичне підґрунтя: це несвідоме відсилання до батьківщини пращурів, які змушені були полишити береги Дунаю, тікаючи від волхвів (про такий факт оповідають давні перекази).

Хорватський філолог І. Ягич у 1876 році видає статтю «Dunav – Dunaj in der slavischen Volkspoesie», основним матеріалом для якої стала українська народнопісенна творчість. Цей автор наголошує на домінуванні назви *Дунай* над іншими гідронімами у слов'янській народній поезії й також указує на втрату нею ознак оніма та функціонування в загальному значенні ріки, подаючи такий коментар: «<...> трудно разграничить примѣры, гдѣ Дунай упоминается въ специально-географическомъ смыслѣ, отъ тѣхъ, гдѣ онъ въ широкомъ обобщеніи выступаетъ въ значеніи рѣки вообще» (цит. за Сумцов, 1886). І. Ягич висловлює припущення щодо причин популярності назви *Дунай* та часу її проникнення в народну поезію: «<...> Дунай приобрѣлъ великое значеніе для славянъ до времени ихъ движенія на югъ и юго-западъ Европы, какъ та граница, которая долго удерживала ихъ отъ вторженія въ обѣтованную страну всѣхъ варварскихъ народовъ среднихъ вѣковъ, именно въ Римскую имперію. Съ этого ли ранняго времени Дунай занимаетъ господствующее мѣсто въ славянской народной поэзіи, трудно сказать съ полною увѣренностію...» (цит. за Сумцов, 1886).

На історичних передумовах популярності назви *Дунай* в українських піснях зупиняється також З. Кузеля: «<...> пісні з іменем Дунаю заховали ся переважно у Українців, які від непамятних часів були з Дунаєм знайомі <...>» (Кузеля, 1903).

Значний внесок у розвиток вітчизняної літературної топономастики зробив М. Сумцов, котрий присвятив працю «Мѣстныя названія въ украинской народной словесности» (1886) дослідженню географічних назв, що функціують в українських народних піснях та думах. Диференціюючи народну

© Брайлко Ю.

поезію на жіночу й чоловічу, учений зазначає, що «мѣстныя собственныя имена встрѣчаются почти исключительно въ мужескихъ пѣсняхъ, преимущественно въ думахъ. Въ женскихъ пѣсняхъ изрѣдка встрѣчается Украина, обыкновенно разсматриваемая къ отношенію къ милому <...>» (Сумцов, 1886). Окремі розділи розглядуваної праці присвячено семантико-стилістичним особливостям топонімів *Черное море, Дунай, Днѣпръ, Днѣпръ, Русь-Украина, Польша, Туреччина, Волощина, Угорищина*. Свій вибір автор умотивовує так: «Остановливаясь въ настоящемъ изслѣдованіи только на тѣхъ мѣстныхъ названіяхъ украинской народной словесности, которыя извѣстны были всему народу и получили фактическую обрисовку, я оставилъ въ сторонѣ нѣсколько мѣстныхъ названій, или потому, что они встрѣчаются только въ галицко-русскихъ пѣсняхъ, или по причинѣ отсутствія фактическихъ данныхъ касательно ихъ поэтической обрисовки» (Сумцов, 1886). Принагідно згадано й інші географічні назви, як-от: «Изъ украинскихъ городовъ въ народныхъ пѣсняхъ изрѣдка упоминаются Кіевъ, Львовъ, Коломыя, Каменецъ-Подольскій, Черкасы, Богуславъ, Черниговъ, Немировъ <...> Пѣсни, преимущественно старинныя, помнятъ еще про "славное Запорожье" и разныя запорожскія мѣстности, про Муравскій шляхъ и Савуръ могилу, про Базавлукъ, Самарскія поля и Черный лѣсъ <...>» (Сумцов, 1886).

Науковець акцентує на необхідності застосування порівняльного аналізу для дослідження поетичних особливостей топонімів, зауважуючи, що «цѣль усиленія мысли достигается <...> посредствомъ сравненія двухъ мѣстностей по величинѣ или путемъ приблизительнаго опрѣделенія пространства между ними» (Сумцов, 1886), а «обстоятельное сравненіе поэтическихъ мотивовъ "Слова о полку Игоревѣ" съ поэтическими мотивами новой малорусской поэзіи можетъ разъяснить степень устойчивости поэтическихъ мотивовъ» (Сумцов, 1886). М. Сумцов досліджує частотність уживання топонімів у фольклорних текстах, варіантність таких назв, вивчає їхню «поэтическую обрисовку», художні функції та засоби підсилення їхньої експресії (епітети, порівняння, метафори тощо).

Висновуючи, учений пише про доміную роль топоніма *Украина*: «<...> выступающая въ поэзіи Украина представляется Украиной архаичной, X–XVII ст. Эта старинная Русь-Украина, по даннымъ народной поэзіи, стоитъ въ ближайшей географической связи съ Балканскимъ полуостровомъ. Черное море, Дунай, Волощина, Туреччина и Цареградъ въ особенности привлекали вниманіе южно-русского народа въ старинное время и въ народной поэзіи заслонили собою всѣ другія сопредѣльныя съ Украиной страны» (Сумцов, 1886).

Проблема дослідження топонімів у фольклорі знайшла продовження в роботах В. Барвінського (1916) та В. Щепотьєва (1919), які зосередилися на вивченні оніма *Україна*. В. Барвінський проаналізував розвиток його семантики (передусім географічної) з доволі частим опертям на поетичні твори – народні історичні пісні та «штучну» (авторську) поезію, першим звернувши увагу на антропоморфність цього топоніма в художньому тексті, досягнуто засобом персоніфікації: «"Україна" виступає деколи як уособленне (персоніфікація), вона є чимсь живим, що вміє плакати над своєю долею» (Барвінський, 1916). Наведено приклади такої персоніфікації з Київського літопису, народних пісень часів Козаччини, вірша 80-х років XVII ст. «Лямент України» та драми «з 1728 р., приписуваній то Теофану Прокоповичеві, то Теофану Трофимовичеві, п. з. "Милость Божія, Украину отъ неудобъ носимыхъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкаго ... свободившая..."» (Барвінський, 1916). В останньому творі, за спостереженням ученого, *Україна* постає як особа, що просить Божої допомоги Б. Хмельницькому в битві та «радується Богу, помощнику своему, и благодареніе возсылаетъ» (Барвінський, 1916).

В. Щепотьєв запропонував етимологічний коментар до «географічного терміна» *Україна*, простежив традиційні синтагматичні зв'язки цієї лексеми, диференціював її вживання як апелювання та як оніма: «Це слово вживається в піснях або як іменник рядовий (як всякий край, край взагалі), або як іменник власний. А коли воно й означає іноді пограниччя, то не всяке, а саме середнє Подніпров'я, козацьку Україну, цебто вживається не як рядовий іменник, а як власний; а старий літопис знає і східну й західну Україну, вживаючи це слово, як іменник рядовий» (Щепотьєв, 1919). Узв'язавши за основу функційність топоніма *Україна*, учений класифікував народні пісні (ті, у яких слово *Україна* вжите у множині, й ті, у яких слово *Україна* вжите в однині), зауваживши, що «у піснях, де слово *Україна* вжито у множині, зміст його зрозумілий: воно означає край взагалі. Не так легко зрозуміти його зміст в однині. Таких пісень дуже багато» (Щепотьєв, 1919). У роботі наведено таку семантику лексеми *Україна* в ліричних піснях: край узагалі, трохи не цілий світ; якийсь далекий край; край, де живуть козаки; рідний край. В історичних піснях, за його спостереженнями, «це чітко географічний термін, що визначає Наддніпрянську Україну», також «весь край, заселений нашим людом», або (подеколи) всю територію, визволену козаками від польського ярма (Щепотьєв, 1919).

Проведений аналіз дає переконливі підстави твердити, що українська літературна топонімастика започаткована головню дослідниками фольклорного слова. Її генеза стала водночас і генезою всієї української літературної ономастики. Аж у 1939 р. з'являється перша праця,

присвячена літературній антропонімії, – стаття І. І. Ковалика «Стефаникове назовництво. Метода й техніка назовництва» (Ковалик, 1939), яку В. Грещук визначає «чи не першою розвідкою в українському мовознавстві, в якій досліджено особливості функціонування онімної лексики, зокрема антропонімів, у художньому тексті» (Грещук, 2016). Погодитися із цим поглядом не можна, тому що перші дослідження в царині української літературної ономастики з'явилися набагато раніше – у другій половині XIX століття. І якщо Ф. Буслаєв, М. Костомаров, З. Кузеля, В. Барвінський звертали увагу на особливості функціонування топонімів у художніх творах принагідно, то І. Ягич, М. Сумцов, В. Щепотьєв свої роботи цілковито присвятили розв'язанню цієї проблеми.

Отже, українська літературна топономастика (а з нею – і загалом українська літературна ономастика) виникла у другій половині XIX – на початку XX століття. Уперше до цієї проблеми звернувся Ф. Буслаєв, а найгрунтовніше дослідження періоду народження нової галузі вітчизняного мовознавства належить, поза всяким сумнівом, М. Сумцову.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Барвінський В. Звідки пішло ім'я Україна? / В. Барвінський. – Відень, 1916. – 16 с.
- Буслаєв Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Т. 1. Русская народная поэзия / Ф. Буслаев. – Санкт-Петербург : Типография тов.-ва «Общественная польза», 1861. – 643 с.
- Грещук В. В. Художня мова Василя Стефаника в наукових студіях Івана Ковалика / В. В. Грещук // Прикарпатський вісник НТШ. Серія «Слово». – Івано-Франківськ : Плай, 2016. – № 2 (34). – С. 25–33.
- Карпенко О. Ю. Про літературну ономастику та її функціональне навантаження / О. Ю. Карпенко // Записки з ономастики. – Одеса, 2000. – Вип. 4. – С. 68–74.
- Ковалик І. І. Стефаникове назовництво. Метода й техніка назовництва / І. І. Ковалик // Рідна мова. – Варшава, 1939. – Ч. 3. – С. 131–136.
- Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи в соображениях съ русскими народными преданиями вь песняхъ, сказаніяхъ и обычаяхъ [Электронный ресурс] / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1905. – Кн. 5. – Т. XIII. – С. 289–394. – Режим доступа: <http://electro.nekrasovka.ru/page/367/304> (дата обращения: 10.10.2018). – Название с экрана.
- Кузеля З. Нові праці над історією славянства [Електронний ресурс] / Зенон Кузеля // Записки Наукового товариства імени Шевченка / за ред. М. Грушевського. – Львів, 1903. – Кн. IV. – Т. LIV. – С. 1–36. – Режим доступу: http://hrushkevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushkevsky/person.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Z21ID=&Image_file_name=DOC/NTSH054.pdf (дата звернення: 4.10.2018). – Назва з екрана.
- Можарова Т. М. Головні тенденції використання топонімів у поетичному мовленні та їхні стилістичні функції (на матеріалі поезій І. Драча) / Т. М. Можарова // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. – Кременчук : КДПУ, 2008. – № 5 (52). – Ч. 2. – С. 184–197.
- Сумцов Н. Ф. Местныя названия вь украинской народной словесности / Н. Ф. Сумцов. – Київ : Типографія А. Давиденко, 1886. – 34 с.
- Щепотьєв В. Географічний термін Україна в народних піснях [Електронний ресурс] / Володимир Щепотьєв // Записки українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – С. 1–16. – Режим доступу: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2003/N3/Art02.html> (дата звернення: 24.09.2018). – Назва з екрана.

YULIA BRAILKO

THE GENESIS OF UKRAINIAN LITERARY TOPONY STUDIES

The purpose of the article is to study the genesis of Ukrainian literary toponym studies. In the course of the study, the stated idea of its launch in the '30s of the last century was refuted. It was established that the first works concerning the functioning of toponyms in Ukrainian artworks appeared in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

The founders of the Ukrainian literary toponym studies were F. Buslaiev (The work "Historical Essays of Russian Folk Literature and Art", 1861) M. Kostomarov ("Tradition of the original Russian chronicle in considerations of Russian national narratives in the poems, legends and customs", 1873), I. Yagych ("Dunai – the Danube in Slavic folk poetry", 1876), M. Sumtsov ("Local names in Ukrainian folk literature", 1886), Z. Kuzeliia ("New studies of the history of Slavism", 1903), V. Barvinskii ("Where did the name of Ukraine come from?", 1916), V. Shchepotiev ("Geographical term Ukraine in folk songs", 1919). Most of these studies are based on the material of oral poetry. The first Ukrainian researchers in the field of literary onomastics focused on the geographical names of the Danube and Ukraine.

M. Sumtsov, who devoted his scientific work to the description of geographical names, which function in Ukrainian folk songs and dumas, made a significant contribution to the development of domestic literary toponym studies. He studied the frequency of the use of toponyms in folklore texts, the variability of such names, studied their artistic functions and means of enhancing their expression (epithets, comparisons, metaphors, etc.).

The conducted research makes it possible to conclude that the genesis of Ukrainian literary toponym studies became at the same time the genesis of all Ukrainian literary onomastics.

Key words: literary toponym studies, literary onomastics, toponym, proper name, genesis.

REFERENCES

- Barvynskiy, V. (1916). *Zvidky pishlo im'ia Ukraina? [Where did the name of Ukraine come from?]*. Viden [in Ukrainian].
- Buslaev, F. (1861). *Istoricheskie ocherki russkoi narodnoi slovesnosti i iskusstva [Historical essays of Russian folk literature and art]* (Vol. 1: Russkaia narodnaia poeziiia [Russian folk poetry]). – Sankt-Peterburg: Tipografiia tovarishchestva «Obshchestvennaia polza» [in Russian].
- Greshchuk, V. V. (2016). Khudozhnia mova Vasyliia Stefanyka v naukovykh studiiakh Ivana Kovalyka [Vasyl Stefanyk's artistic language in Ivan Kovalyk's scientific studios]. *Prykarpatskyi visnyk NTSh. Seriiia «Slovo» [Prekarpathian bulletin of the Shevchenko Scientific Society. Series "The word"]*, 2 (34), 25–33 [in Ukrainian].
- Karpenko, O. Yu. (2000). Pro literaturnu onomastyku ta yii funktsionalne navantazhennia [On literary onomastics and its functional yield]. *Zapysky z onomastyky [Notes on onomastics]*, 4, 68–74 [in Ukrainian].
- Kovalyk, I. I. (1939). Stefanykove nazovnytstvo. Metoda y tekhnika [Stefanyk's names formation. Method and technique names formation]. *Ridna mova [Native language]*, 3, 131–136 [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. I. (1905). Predaniia pervonachalnoi russkoi letopisi v soobrazheniakh s russkimi narodnymi predaniami v pesniakh, skazaniakh i obychaiakh [Tradition of the original Russian chronicle in considerations of Russian national narratives in the poems, legends and customs]. In *Sobranie sochinenii. Istoricheskiia monografii i izsledovaniia [Collected Works. Historical monographs and studies]*, (Book 5, vol. XIII), (pp. 289–394). Sankt Peterburg. Retrieved from <http://electro.nekrasovka.ru/page/367/304> [in Russian].
- Kuzelia, Z. (1903). Novi pratsi nad istoryieiu slavianstva [New studies of the history of Slavism]. In *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka [Notes of the Shevchenko Scientific Society]*, (Book IV, vol. LIV), (pp. 1–36). Lviv. Retrieved from http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgibin/hrushevsky/person.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Z21ID=&Image_file_name=DOC/NTSH054.pdf [in Ukrainian].
- Mozharova, T. M. (2008). Holovni tendentsii vykorystannia toponimiv u poetychnomu movlenni ta yikhni stylistychni funktsii (na materialii poezii I. Dracha) [Main tendencies in the use of toponyms in poetic speech and their stylistic functions (based on I. Drach's poetry)]. *Visnyk KDPU imeni Mykhaila Ostrohradskoho [Bulletin of Mykhailo Ostrohradskyyi Kremenchuk State University]*, 5 (52), 2, 184–197 [in Ukrainian].
- Shchepotiev, V. (1919). Heohrafichniy termin Ukraina v narodnykh pisniakh [Geographical term Ukraine in folk songs]. In *Zapysky ukrainskoho naukovooho tovarystva dosliduvannia y okhorony pam'iatok starovyny ta mystetstva na Poltavshchyni [Notes of Ukrainian Scientific Society for the Research and Protection of Antiquities and Art in Poltava Region]*, (pp. 1–16). Poltava. Retrieved from <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2003/N3/Art02.html> [in Ukrainian].
- Sumtsov, N. F. (1886). *Mestnyia nazvaniia v ukrainskoi narodnoi slovesnosti [Local names in Ukrainian folk literature]*. Kyiv: Tipografiia A. Davidenko [in Russian].

Одержано 26.04.2018 р.